

УДК 054.65: 94 (47+430) "1939/1945"

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2024-spec-3>

Пастухова Яна,
аспірантка кафедри історії України
та всесвітньої історії,
Центральноукраїнський державний університет
імені Володимира Винниченка
bevzich@gmail.com
ORCID ID: 0009-0001-7042-9676

ОСОБЛИВОСТІ ЗВІЛЬНЕННЯ З ПОЛОНУ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ БРАНЦІВ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Військовополонені завжди перебувають в уразливому становищі під час військових конфліктів, оскільки знаходяться під повним контролем своїх ворогів. Тож цілком зрозуміло, що полонені сильно очікують момент свого звільнення та шукають будь-які можливості для прискорення цього процесу. У період Другої світової війни радянські військовополонені стали однією з найбільш незахищених соціальних груп.

У статті аналізуються причини, обставини та механізми, що давали змогу полоненим червоноармійцям уникати німецького полону на Східному фронті в роки Другої світової війни. З'ясовано на основі законодавчих актів, директив та наказів вищого партійного та військового керівництва Третього райху та Радянського Союзу основні принципи політики поводження з радянськими військовополоненими. Також увагу приділено ролі громадських організацій, таких як Міжнародний Комітет Червоного Хреста та Український центральний комітет, у контексті організації роботи звільнення бранців із німецького полону.

Дослідження розглядає випадки звільнення з полону етнічних українців, які стали результатом особливої політики Третього райху на початковому етапі війни на Східному фронті. Ці дії мали на меті здобути політичну вигоду на окупованих територіях України. Аналізуючи окупаційну пресу, підкреслено намагання німецької адміністрації збудувати міф про комфортні умови полону і дискредитувати Червону армію та більшовицьке керівництво Радянського Союзу. Також розглянуто причини припинення політики відпуснення українців із полону.

У роботі аналізуються архівні документи, які містять свідчення про організацію та реалізацію втеч за різних умов утримання: із місць примусової праці, під час етапування, із місць постійного утримання полонених. На підставі цих відомостей авторка доходить висновку, що тяжкі морально-побутові умови утримання радянських бранців мотивували їх до втеч. Однак здійснювана радикально-жорстока політика адміністрації місць утримання щодо втікачів викликала в них страх та нівелювала бажання втекти з німецького полону.

Ключові слова: архівні матеріали, військовополонені, Друга світова війна, полон, радянська цензура, табори, Червона армія.

Тема військовополонених у Другій світовій війні є досить різноплановою. Однією з ключових проблем в історії радянських військовополонених є брак комплексної історичної праці. Особливості звільнення з полону радянських військовополонених у світовій історичній науці сьогодні є лише частиною глобальних досліджень та не представлені в окремих роботах. Частково тему визволення з полону радянських полонених розглядали німецькі історики К. Штрайт (Streit C., 2013), Р. Отто та Р. Келлер (Otto R., 2019). У радянській історіографії дана тематика була суворо табуованою через включення відомостей про військовополонених до переліку тем, які заборонялися для публікації¹, тому досліджень радянської доби, які б містили дані про кількість звільнених полонених, шляхи їх повернення на Батьківщину відсутні. У роки незалежності вітчизняні науковці приділяють увагу системі утримання полонених (Король Ю. В., 2000, Мякий М., 2015, Полуда В. А., 2017), залученню полонених до примусової праці (Потильчак О. В., 1998, Гальчак С. Д., 2009), здійснюються мікроісторичні біографічні розвідки (Баришполець (Лобода) М., 2018) чи вивчення повсякденного життя військовополонених у конкретному таборі (Пастушенко Т., 2019).

¹Перечень сведений, запрещенных к опубликованию в открытой печати, в передачах по радио и телевидению. Москва: Главное управление по охр. государственных тайн в печати при Совете Министров СССР, 1976. 176 с.

Дослідження базується на широкому спектрі джерел. До них відносяться законодавчі акти німецького командування, що встановлювали правила поведження з військовополоненими, статті в окупаційних газетах, які висвітлюють політику нацистської влади стосовно полонених, директиви Головного командування Червоної армії, які відображають ставлення держави до своїх полонених громадян, записи допитів СМЕРШ та НКВД із колишніми полоненими, які повернулися з неволі, звіти Таємної державної поліції Третього райху (нім. Gestapo) про пошукову діяльність у зв'язку з утечами полонених із таборів та робочих команд, а також численні спогади полонених, які пережили німецький полон.

Статтю присвячено аналізу можливостей, які мали червоноармійці щодо звільнення з німецького полону до закінчення війни. Зокрема, розглянуто відпущення з полону, ініційоване окупаційним режимом, та спроби безпосередньо полонених припинити перебування в полоні.

Метою публікації є комплексне дослідження процесів, умов та наслідків звільнення з полону радянських військовополонених у роки Другої світової війни. Завдання статті – проаналізувати політику німецької адміністрації щодо звільнення з полону частини червоноармійців у 1941 р.; розглянути випадки втечі з полону – їх результативність та форми здійснення.

На початковому етапі війни на Східному фронті відбувалися запеклі бої, де через недолуге керівництво, брак мотивації серед солдатів та вплив німецької пропаганди кількість полонених радянських воїнів на 1942 р., за даними історика К. Штрайта, досягла 3,9 млн (Streit C., 2013, с. 8). Згідно з міжнародними конвенціями того часу (Гаазька конвенція 1907 р. та Женевська конвенція 1929 р.), звільнення з полону могло відбутися за рекомендацією медичної комісії щодо поранених за посередництва нейтральної держави-гаранта і Міжнародного Червоного Хреста або через обміни між сторонами конфлікту під час або після бойових дій. Проте ні нацистська Німеччина, ні СРСР не дотримувалися цих угод.

Расистські доктрини нацизму класифікували радянських воїнів як «неповноцінних людей» (нім. Untermensch, en), стверджуючи, що вони не заслуговують на повагу та гідне ставлення, яке передбачено міжнародними конвенціями. Німецька пропаганда підкреслювала, що, оскільки Радянський Союз не був підписантом Женевської конвенції 1929 р. про військовополонених, СРСР не може вимагати гуманного поведження зі своїми полоненими. Проте де-факто країни – підписанти Женевської конвенції зобов'язані були дотримуватися її положень, навіть якщо протилежна сторона не ратифікувала ці угоди.

Замість того, щоб поліпшити умови для своїх військовополонених, радянська влада фактично зробила все можливе для того, щоб їхнє становище погіршилося, включаючи моральне та фізичне насилля з боку власної держави. Для прикладу, здача в полон була криміналізована за Кримінальним кодексом СРСР 1927 р.² Від початку воєнних дій на Східному фронті тиск на солдатів Червоної армії з боку уряду лише збільшувався. Особливо це стосується наказу № 270³, який ставив під загрозу не лише полонених офіцерів, оголошуючи їх зрадниками, а й їхні сім'ї. Родини офіцерів передавалися до рук поліцейських органів Радянського Союзу, а рядових солдатів – були позбавлені державної підтримки та допомоги, що зумовлювало тяжкі умови існування.

Окрім застосування репресивних заходів із метою запобігання здачі в полон, радянська влада також ігнорувала потреби тих, хто вже був у полоні. Це підтверджується звітом Міжнародного Комітету Червоного Хреста (МКЧХ) про діяльність у СРСР⁴, у якому вказано, що, незважа-

² Уголовный кодекс РСФСР редакции 1926 года. Москва: Юрид. изд-во НКЮ РСФСР, 1927. 36 с.

³ Приказ № 270 Ставки Верховного Главного командования Красной Армии «О случаях трусости и сдачи в плен и мерах по пресечению таких действий». *1000 dokumente*. URL: https://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_ru&dokument=0033_obe&object=translation&trefferanzeige=&suchmodus=∓suchbegriff=&t=&l=de (дата звернення: 17.06.2024).

⁴ Report Of The International Committee Of The Red Cross On Its Activities During The Second World War, (1948). Geneva: Imprimerie du "Journal de geneve". Т. 2. URL: [https://archive.org/details/ReportOfTheInternationalCommitteeOfTheRedCrossOnItsActivitiesDuringTheSecondWorldWar/Report%20of%20the%20International%20Committee%20of%20the%20Red%20Cross%20on%20its%20activities%20during%20the%20second%20world%20war%20\(September-%201939%20-%20June%201947\)%20Vol.%202/page/n253/mode/2up?view=theater](https://archive.org/details/ReportOfTheInternationalCommitteeOfTheRedCrossOnItsActivitiesDuringTheSecondWorldWar/Report%20of%20the%20International%20Committee%20of%20the%20Red%20Cross%20on%20its%20activities%20during%20the%20second%20world%20war%20(September-%201939%20-%20June%201947)%20Vol.%202/page/n253/mode/2up?view=theater) [дата звернення: 17.06.2024]

ючи на нератифіковану Конвенцію 1929 р., Червоний Хрест декларував готовність опікуватися радянськими військовополоненими. Радянська влада погодилася на міжнародну підтримку і створила центр обміну даними в радянському посольстві в Анкарі. Державою-гарантом, яка мала забезпечити безпеку та лікування тим, хто цього потребував, стала Швеція. У жовтні-листопаді 1941 р. сторони конфлікту намагалися домовитися про обмін списками полонених. Однак радянське посольство в Анкарі проігнорувало списки надані представниками ворожих держав, що призвело до зриву процесу обміну військовополоненими (Hoffman J., 1996). Отже, держава відмовилася захищати своїх громадян, які стали бранцями, тому шляхів звільнення у радянських військовополонених було не так багато.

Найменш масовим, за оцінками істориків, є звільнення з полону бійців Червоної армії за рішенням німецької адміністрації. Стратегія нацистської Німеччини на окупованих територіях була вибудована за принципом «розподіляти та володарювати». Одним із ключових документів, що вплинув на долю військовополонених, став наказ генерал-лейтенанта Германа Райнеке (керівника Генерального управління Вермахту, яке було частиною Верховного командування Вермахту (нім. ОКВ), що опікувалося справами військовополонених), підписаний 8 вересня 1941 р. Цей документ був результатом великої інспекційної поїздки по таборах на окупованих територіях і підсумовував та посилював кілька попередніх директив, пов'язаних із поведінням із військовополоненими на території проведення операції «Барбароса». Згідно з попередніми наказами, визначені етноси (німці, білоруси, представники народів Балтії, румуни, поляки, грузини та фіни) мали утримуватися окремо від загальної чисельності радянських військовополонених. Цей же документ декларував список етносів, які могли бути звільненими з полону. У прискореному порядку на основі спеціальних наказів могли бути звільнені етнічні німці, українці, білоруси, румуни, фіни та представники народів Балтії. Частина з перелічених етносів були союзниками нацистської Німеччини, тому підлягали звільненню; народи Балтії за расовою теорією, розробленою етнічним естонцем Альфредом Розенбергом, були спорідненими з арійською расою; українців та білорусів звільняли з полону з метою формування кращого (прийняттого) ставлення населення на окупованих територіях України⁵. Цей фактор взяла на озброєння німецька пропаганда. Аналізуючи окупаційну пресу, доволі часто можна натрапити на замітки, що підтверджують факт звільнення етнічних українців із німецького полону написані в пропагандистському стилі. Прикладом такого матеріалу є замітка «Повернувся я додому»⁶ за авторством О. Трактомира, опублікована в газеті «Вінницькі вісті» 26 жовтня 1941 р., у якій йдеться про враження колишнього червоноармійця про службу в армії та моральний стан після звільнення з полону. У статті «Вертаються з таборів полонені»⁷, опублікованій у газеті «Українські щоденні вісті» у серпні 1941 р., зазначено, що до редакції часто звертаються рідні полонених за допомогою в поверненні бранців додому. Редакція газети рекомендувала читачам звертатися до Українського Червоного Хреста для вирішення даного питання. Дивним є той факт, що МКЧХ не згадує українську філію у звітах за роки Другої світової війни. А підзаголовок до замітки «Правда про німецький полон»⁸, опублікованої вже в липні 1943 р. в «Дніпропетровській газеті», який звучить «Наші земляки – полонені, відпущені з таборів, викривають більшовицьку брехню», говорить сам за себе. Окрім Червоного Хреста, справами українських військовополонених опікувалася також громадська організація «Український центральний комітет» (УЦК). Зокрема, у 1943 р., потребуючи трудових ресурсів, німецька адміністрація дозволила переведення українських полонених на цивільні роботи. УЦК у серпні 1943 р. видав відозву, звернувшись до родин військовополонених, які мали зібрати пакет документів для звільнення рідного з полону (Лисенко Є., 2008, с. 89–90).

⁵ Anordnungen für die Behandlung sowjetischer Kriegsgefangener in allen Kriegsgefangenenlagern. 1000 dokumente. URL: https://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_de&dokument=0090_gef&object=facsimile&st=&l=de (дата звернення: 19. 06. 2024).

⁶ Трактомир О. Повернувся я додому (Зі щоденника військовополоненого). *Вінницькі вісті*. 1941. 26 жовт. С. 2.

⁷ Вертаються з таборів полонені. *Українські щоденні вісті*. 1941. 24 серп. С. 5.

⁸ Островський Є. Правда про німецький полон. *Дніпропетровська газета*. 1943. 27 лип. С. 1.

Нестача кадрів була характерна не лише для промисловості та сільського господарства. Із 1943 р. звільнених військовополонених стали залучати як «добровільних» помічників для охорони полонених зайнятих на примусових роботах та в таборах. Прикладом може бути справа Тихона Рабакона. У проханні, яке будівнича фірма направила до київської комендатури, зазначалося: «...Тихон Рабакон був звільнений з полону наприкінці минулого року через його українську національність і хорошу поведінку і був наданий нам для роботи та охорони в головному таборі»⁹.

Окрім звільнення з полону за національною ознакою, був ще один шлях отримати свободу – звільнення за станом здоров'я. Для прикладу приведемо свідчення з протоколу допиту сержанта 431-го штурмового авіаполку В. Г. Клімова, які він дав у відділі контррозвідки Народного комісаріату оборони Подольського спецтабору № 174 15 липня 1943 р.¹⁰ Він свідчив, що після отриманого поранення під Вовчанськом у червні 1942 р. його було направлено в санітарну частину табору для військовополонених на Холодній Горі на Харківщині, а у вересні переведено в барак для інвалідів. За свідченнями червоноармійця, із полону його було звільнено наприкінці вересня 1942 р. після рішення німецького лікаря.

Червоноармійці, які були звільнені з полону, отримували документ про звільнення (нім. Entlassungsausweis), який надавав їм право перебувати на окупованих територіях за таких умов: військовополонений мав утримуватися від ворожих дій проти вермахту; мав якнайшвидше дістатися до місця проживання та впродовж восьми днів з'явитися до найближчої комендатури; будь-які переміщення дозволялися лише з відома німецької адміністрації; колишній полонений мав здати амуніцію та форму і носити Entlassungsausweis завжди із собою для пред'явлення за запитом¹¹.

На жаль, політика німецької окупаційної адміністрації щодо звільнення полонених була нетривалою. Уже з листопада 1941 р. відпущення військовополонених майже не відбувалося. Причину зміни політики можна знайти у документі групи армій «Південь» від 27 жовтня 1941 р. У ньому зазначено, що видача Entlassungsausweis згортається, оскільки чимало звільнених полонених долучаються до партизанських загонів (Мягкий М., 2015, с. 105).

У подальшому звільнення з полону можна було організувати лише за умови позбавлення статусу військовополоненого, що найчастіше відбувалося за співпраці з окупаційними військами. Наприклад, розглянемо свідоцтво про звільнення військовополоненого Миколи Бохана, у якому як причину звільнення вказано «українець, доброволець»¹². У цій же справі знаходимо і присягу, підписану М. Боханом: «Я зобов'язуюсь віддано виконувати свої службові обов'язки і підкорювати наказам мого начальника. Я зобов'язуюсь також боротися з більшовизмом і як хоробрий солдат готовий кожену хвилину віддати своє життя на боротьбу з більшовизмом»¹³.

За даними українських істориків (Пастушенко Т., 2018; Лисенко Є., 2008, с. 92), кількість звільнених із полону радянських солдатів за період із червня 1941 р. по січень 1945 р. оцінюється від 533 до 823,2 тис осіб. Розуміючи, що звільнення мало ймовірно, військовополонені червоноармійці брали долю у свої руки та намагалися втекти з полону за будь-якої нагоди.

Згідно з Конвенцією 1929 р., втеча з полону вважалася природним бажанням полонених і не повинна була призводити до фізичних покарань, а у випадку дисциплінарних заходів – не перевищувати 30 днів ув'язнення, не зашкоджуючи життю та здоров'ю втікача. Окрім того, певні дії полонених під час спроби втечі, якщо вони були зумовлені життєвою необхідністю,

⁹ Nachfrage nach Tichon Rabakon aus Tanskoe. 17 December 1942. Центральний державний архів вищих органів влади (далі – ЦДАВО). Ф. 3676. Опис 4. Спр. 309. Арк. 71.

¹⁰ Протокол допроса В. Г. Климова, сержанта 431-го штурмового авіаполка, в отделе контрразведки НКО Подольского спецлагеря №174. 15 лип. 1943 р. Перм. государственный архив социально-политической истории (далі – ПГАСПИ). Ф. 645/3. Спр. 337. Арк. 2, 2 об.

¹¹ Entlassungsausweis №46777/8. 23 October 1942. ЦДАВО. Ф. 3676. Опис 4. Спр. 319. Арк. 10-10 зв.

¹² Свидетельство об освобождении из плена № 46777/8. 23 жовт. 1942 р. ЦДАВО. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 319. Арк. 5.

¹³ [Текст присяги]. 7 листоп. 1942 р. ЦДАВО. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 319. Арк. 8.

також не мали каратися відповідно до кримінального законодавства. Проте німецьке командування ігнорувало ці міжнародні норми, рекомендуючи солдатам вермахту застосовувати підвищену жорстокість та навіть стріляти у втікачів без попередження. Утримання значної кількості радянських полонених було складним завданням для ОКВ. Нелюдські умови проживання, жорстоке ставлення охоронців, хронічна нестача їжі та води спричиняли численні спроби втеч.

Аналізуючи донесення в поліцію безпеки (SD), спогади в'язнів табору Маутхаузен, протоколи допитів колишніх військовополонених представниками підрозділу контррозвідки Народного комісаріату оборони СРСР «Смерть шпигунам!» (СМЕРШ), можемо констатувати, що варіантів втекти з полону було багато, однак, як зазначає сержант 830-го артилерійського полку 305-ї стрілецької дивізії під час допиту в особливому відділі НКВДС 65-ї Червонопрапорної стрілецької дивізії 6 жовтня 1942 р., «...наші військовополонені в більшості налаштовані тікати, але бояться»¹⁴.

Одним із найбільш поширених варіантів позбавитися полону стала втеча з місця примусових робіт. У фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО) збереглися численні донесення з різних міст для поліції безпеки і служби безпеки (SD), які містять донесення комендатур таборів військовополонених щодо обставин втеч та подання у розшук червоноармійців. Зокрема, зустрічаємо такі випадки: втеча з кузні через отвір у стіні¹⁵, втеча з робочої команди під час ремонтних робіт на Південному мосту в Києві¹⁶, втеча із залізничних ремонтних майстерень¹⁷, втеча з денної робочої команди під прикриттям картопляного поля¹⁸, втеча під час очищення Дніпра¹⁹, втеча під час випасання коней²⁰, втеча під час розподілення продуктів на робочому місці²¹, втеча з робіт на залізниці²² та чимало інших.

За свідченнями колишніх військовополонених, найлегше було втекти саме під час роботи, адже охоронців було мало й їхня увага розсіювалася, оскільки полонені були задіяні на різних локаціях, а також міг допомогти рельєф місцевості. У звітах про втечі часто вказувалася недостатня кількість конвоїрів і, навіть випадки, коли у самому тексті звіту зазначалося, що охоронців не слід карати, оскільки їх було замало для ефективного нагляду. Також позитивним моментом утечі з місця примусових робіт була ймовірність допомоги місцевого населення як на окупованій території Радянського Союзу, так і на території райху. Так, за свідченнями червоноармійця Л. Г. Красноперова, які він дав в особливому відділі Горохівецького табору спецпризначення, у січні 1942 р. військовополонених було розквартировано серед місцевого населення Калінінської області. Домовившись із господинею, бранцю вдалося втекти²³. Кримінальна справа проти двох жительок Східних Судетів Ельзи та Герти Штах порушена через допомогу радянським військовополоненим, які здійснили втечу²⁴.

Утечі з таборів були не такими частими, але більш масовими, оскільки самому втікати було набагато важче, тому в'язні зазвичай намагалися знайти того, із ким можна було організувати

¹⁴ Протокол допроса П.Е. Ежова, сержанта 830-го артиллерийского полка 305-й стрелковой дивизии, в особом отделе НКВД 65-й Краснознаменной стрелковой дивизии. 6 жовт. 1942 р. *ПГАСПИ*. Ф. 645/3. Спр. 246. Арк. 2–9 зв.

¹⁵ Донесение о побеге № 58. 13 берез. 1943 р. *ЦДАВО*. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 119. Арк. 3–4.

¹⁶ Донесение о побеге №57. 11 берез. 1943 р. *ЦДАВО*. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 119. Арк. 156.

¹⁷ Донесение о побеге №144. 2 верес. 1943 р. *ЦДАВО*. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 119. Арк. 180–181.

¹⁸ Донесение о побеге №130. 5 серп. 1943 р. *ЦДАВО*. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 119. Арк. 191.

¹⁹ Донесение о побеге. 8 лип. 1942 р. *ЦДАВО*. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 275. Арк. 7.

²⁰ Донесение о побеге. 12 лип. 1942 р. *ЦДАВО*. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 275. Арк. 9.

²¹ Донесение о побеге № 218. 4 жовт. 1942 р. *ЦДАВО*. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 275. Арк. 173.

²² Донесение о побеге № 200. 24 верес. 1942 р. *ЦДАВО*. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 275. Арк. 31; Meldung über die Flucht 2 sow. russischer Kriegsgefangenen. 25 July 1944. *ЦДАВО*. Ф. 3676. Опис 4. Спр. 320. Арк. 4.

²³ Опросный лист Л.Г. Красноперова, рядового отдельной моторавдывательной роты 379-й стрелковой дивизии, составленный в особом отделе Гороховецкого лагеря спецназначения. 20 берез. 1942 р. *ПГАСПИ*. Ф. 645/3. Спр. 395. Арк. 1–2 зв.

²⁴ Materialien des Ermittlungsverfahrens zu den Vorwürfen von Stach Elsa, Stach Hertha und Tempus Johann und anderen im Zusammenhang mit russischen Kriegsgefangenen. 11 July 1944. *ЦДАВО*. Ф. 3676. Опис 4. Спр. 379. Арк. 1–170.

втечу²⁵ (Пастушенко Т., 2019, с. 247). У таборі зазвичай перебувала більша кількість охоронців, до того ж про спробу втечі могли доповісти капо та добровільні помічники адміністрації табору²⁶. Для вдалої втечі полоненим потрібно було зібрати багато інформації, інструментів, одягу, що зумовлювало залучення більшої кількості втікачів.

У перший рік війни на Східному фронті спостерігалася значна кількість утеч із таборів унаслідок швидкого переміщення лінії фронту, великої кількості полонених та відсутності належних охоронних споруд у пересильних таборах – дулагах. Це створювало умови для втечі невеликими групами. Про ситуацію, яка склалася восени 1941 р., згадує Володимир Галяпа, солдат трофейно-санітарної команди 667-го стрілецького полку 218-ї стрілецької дивізії 18-ї армії Південного фронту: *«Німці були вже звичні до того, що вони брали в полон десятками тисяч наших людей. Не обшукали»* (Смірнова В., 2019, с. 63). Ще однією причиною, яка мотивувала в'язнів шукати собі спільників для втеч, була суто прагматична обставина – спільників могли затримати швидше, ніж самого організатора втечі. Такий випадок знаходимо в протоколі допиту Г. О. Саннікова, старшого сержанта 124-ї експлуатаційної роти зв'язку 39-ї армії: *«... я проліз першим, але двом іншим не довелося пролазити, тому що вони були помічені вартовим, який відкрив вогонь»*²⁷.

Під час аналізу протоколів допитів колишніх бранців ми зіткнулися з неймовірним випадком, про який свідчив А. П. Масленіков, лейтенант 220-го гвардійського транспортно-авіаційного Сталінградського Червонопрапорного полку. Він зазначив, що групі офіцерів, у числі яких був і він сам, допоміг утекти з полону одягнений у форму німецького капітана радянський перебіжчик Олександр Захарченко. Останній підготував документи про переміщення полонених червоноармійців під приводом вербування в козачі пронимецькі частини, за допомогою яких полонені отримали дозвіл залишити територію табору. Після втечі група бранців зустрілася з поплічником О. Захарченка, який передав німецьку форму, що дало їм змогу заночувати в німецькому гуртожитку (!). Використовуючи дане прикриття, полоненим удалося дістатися до лінії фронту, де вони і зустрілися з радянською контррозвідкою²⁸.

Збільшення випадків масових утеч призвело до того, що нацистське керівництво ОКВ разом із Державною таємною поліцією (RSHA) пішли на ще один військовий злочин. У літературі ці дії відомі під назвою Kugel Befehl (Наказ «Куля»), який найбільше торкнувся полонених офіцерів Червоної армії. Згідно із цим наказом, офіцери-втікачі мали позбавлятися статусу військовополоненого, передаватися в підпорядкування відділенню RSHA – SS та знищені в таборі смерті Маутгаузен. Такі бранці отримували позначку «К» на одяг та зазвичай ліквідувалися пострілом у потилицю за допомогою прихованого механізму в медичному кабінеті (Kaltenbrunner M., 2016, с. 28–29). Але кожна дія викликає протидію. Із часом бранці зрозуміли призначення «лікарського будиночку», у якому розташовувався медичний кабінет, та підготували найбільшу втечу з табору смерті. У ніч із 1 на 2 лютого 1945 р. група в'язнів, орієнтовно 500 осіб, за попередньою домовленістю здолали охорону та вирвалися за межі табору. Пошукова операція отримала цинічну назву Mühlviertel Hasenjagd (Полювання на зайців у Мюльфіртелі), та за звітом SS після її завершення всі втікачі, окрім 17–19 осіб, які врятувалися, були вбиті (Kaltenbrunner M., 2016, с. 47).

²⁵ Из протокола допроса Н. Ф. Катаева, рядового 502-й автотроты 368-й стрелковой дивизии, в Пермско-Сергинском РО МГБ Молотовской области. 28 сич. 1947 р. ПГАСПИ. Ф. 645/3. Спр. 2373. Арк. 2 зв. – 5; Протокол допроса П. Е. Ежова, сержанта 830-го артиллерийского полка 305-й стрелковой дивизии, в особом отделе НКВД 65-й Краснознаменной стрелковой дивизии. 6 жовт. 1942 р. ПГАСПИ. Ф. 645/3. Спр. 246. Арк. 2–9 зв.

²⁶ Протокол допроса И. И. Сивова, рядового мотопехотного полка, в УНКГБ по Камчатской области Хабаровского края. 20 листоп. 1945 р. ПГАСПИ. Ф. 645/3. Спр. 4148. Арк. 5–7.

²⁷ Протокол допроса Г. А. Санникова, старшего сержанта 124-й эксплуатационной роты связи 39-й армии, в 4-м отделе контрразведки «Смерш» 38-й армии. 10 лют. 1945 р. ПГАСПИ. Ф. 645/3. Спр. 4074. Арк. 4–6.

²⁸ Протокол допроса А. П. Масленникова, лейтенанта 220-го гвардейского транспортно-авиационного Сталинградского Краснознаменного полка, в отделе контрразведки «Смерш» 22-ой авиационной дивизии 4-й гвардейской армии Украинского фронта. 19 квіт. 1945 р. ПГАСПИ. Ф. 645/3. Спр. 3084. Арк. 14–18.

Ще однією можливістю втекти від жахів полону був процес етапування. Переміщення бранців на початкових етапах здійснювалося переважно величезними пішими колонами до місць утримання, оскільки переміщення полонених на територію райху було заборонено. Під час таких маршів охорона мала право стріляти без попередження, тому втекти за таких умов було занадто ризиковано. Із початком транспортування полонених на територію райху можливостей отримати свободу стало більше. Етапування відбувалося переважно потягами. Зупинки на невеликих станціях відкривали шляхи для втечі. Зі спогадів полонених²⁹ (Пастушенко Т., 2019 сс. 131, 144, 147), найбезпечнішим рішенням було зістрибнути з потягу, коли він уже проїхав стрілочну будку, але ще не набрав швидкість. Такі втечі досить часто були невдалими, оскільки втікачі не орієнтувалися на місцевості та їх швидко повертали в місця утримання.

Німецький полон став випробуванням для кожного бійця: для когось він тривав лише кілька днів, а для декого – роки. Антигуманна нацистська політика значно вплинула на умови утримання радянських бранців у таборах. Однак непослідовність цієї політики зумовила різні етапи поводження з полоненими солдатами РСЧА: початкове загравання з національними ідеями призвело до звільнення певних етнічних груп із полону; потреба в робочих руках – переміщення полонених на територію Німеччини, що дало змогу бранцям тікати під час етапування; поразки райху на фронті – вербування червоноармійців, до збройних формувань під прапорами вермахту, що стало ще однією можливістю позбутися жахів полону. Процеси звільнення радянських бранців із німецького полону союзними військами та Червоною армією в 1945 р., репатріації та фільтрації бранців можуть бути темами подальших досліджень.

Список використаних джерел та літератури

Баришполець (Лобода) М., 2018. «Довга дорога додому»: доля радянських військовополонених у спогадах. *Сторінки воєнної історії України*. Вип. 18. 200–224.

Гальчак С. Д., 2009. Політика німецької окупаційної влади щодо використання робочої сили із загарбаних східних територій у початковий період війни. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. Вип. 15. 102–109.

Король Ю. В., 2000. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 роках. У: *Безсмертя. Книга Пам'яті України*. Київ: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України». 196–211.

Лисенко Є., 2008. Соціальне становище радянських військовополонених у роки Другої світової війни. У: *Військовий полон та інтернування. 1939–1956. Погляд через 60 років, 2 червня 2006, Київ, Україна*. Київ: Парламентське видавництво. 86–96.

Мягкий М., 2015. Концтабори військовополонених в Україні у 1941–1943 рр. (за документами ЦДАВО України). *Архіви України*. №3. 101–114.

Пастушенко Т., 2018. Радянські військовополонені в Україні та нацистській Німеччині. *Geschichtsportal »Die Ukraine und Deutschland im 20. Jahrhundert «Історичний портал "Україна і Німеччина у 20-му столітті"»*. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://www.ukrainianhistoryportal.org/uk/themenmodule/der-zweite-weltkrieg/sowjetische-kriegsgefangene-in-der-ukraine-und-in-deutschland/> [26. 06. 2024].

Пастушенко Т. 2019, Кальтенбруннер М. та Берндл Р. (упоряд). *В'язні з України в концтаборі Маутгаузен: історія та пам'ять*. Київ: Фенікс.

Полуда В. А., 2017. *Становище військовополонених у нацистських таборах на території райхскомісаріату «Україна» та в зоні німецької військової адміністрації (1941–1944 рр.)*. Дис. канд. іст. наук, Науково-дослідний Інститут Українознавства.

Потильчак О. В., 1998. *Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни*. ТОВ «Міжнародна фінансова агенція».

Смірнова В., 2019. Про стратегії виживання українських військовополонених у роки другої світової війни (за матеріалами фондозбірні Національного музею історії України у Другій світовій війні. Мемо-

²⁹ Протокол допроса Н. И. Аннушкина, рядового отдельного танкового разведывательного батальона 112-й стрелковой дивизии. 30 серп. 1945 р. ПГАСПИ. Ф. 645/3. Спр. 1040. Арк. 10–11; Агентурное донесение в отдел контрразведки «Смерш» 99-го запасного стрелкового полка 33-й запасной стрелковой дивизии об обстоятельствах пленения и пребывания в плену Н. Г. Савельева. 23 листоп. 1945 р. ПГАСПИ. Ф. 645/3. Спр. 4034. Арк. 6.

ріальний комплекс). Військово-історичний меридіан. №2 (24), 52–70. [Електронний ресурс]: Режим доступу: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/22.07.2019/pdf/VIM_24_2018-52-70.pdf [20. 06. 2024]

Hoffman J., 1996. *Stalins Vernichtungskrieg 1941–1945*. München: Verlag für Wehrwissenschaften. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://archive.org/details/stalinsvernichtu0000hoff/page/4/mode/2up> [22. 06. 2024]

Kaltenbrunner M., 2016. Flucht aus dem Todesblock. Der Massenausbruch sowjetischer Offiziere aus dem KZ Mauthausen und die «Mühlviertler Hasenjagd». Hintergründe, Folgen, Aufarbeitung. *Військово-історичний меридіан*. №1 (11). 28–52. [Електронний ресурс]: Режим доступу: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/05.04.2017/pdf/VIM_11_2016_28-52.pdf [21. 06. 2024]

Otto R., 2019., Keller R. *Sowjetische Kriegsgefangene im System der Konzentrationslager*. Wien: New academic press.

Streit C., 2013. *Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945*. Bonn: JHW Dietz.

Yana Pastukhova

FEATURES OF THE RELEASE OF SOVIET PRISONERS OF WAR DURING THE SECOND WORLD WAR

Prisoners of war are always in a vulnerable position during military conflicts because they are under the complete control of their enemies. It is, therefore, quite understandable that prisoners eagerly anticipate their release and seek any opportunity to hasten this process. During the Second World War, Soviet prisoners of war were among the most vulnerable social groups.

This article analyzes the reasons, circumstances, and mechanisms that allowed captured Red Army soldiers to evade German capture on the Eastern Front during the Second World War. Based on legislative acts, directives, and orders from the highest party and military leadership of the Third Reich and the Soviet Union, the fundamental principles of the treatment policy for Soviet prisoners of war are clarified. The role of public organizations, such as the International Committee of the Red Cross and the Ukrainian Central Committee, in organizing efforts to free prisoners from German captivity is also examined.

The study explores instances of the release of ethnic Ukrainians from captivity, which were the result of a specific policy of the Third Reich during the early stages of the war on the Eastern Front. These measures were intended to gain political leverage in the occupied Ukrainian territories. By analyzing occupation press, the study highlights the German administration's efforts to create a myth of comfortable captivity conditions and to discredit the Red Army and the Bolshevik leadership of the Soviet Union. The reasons for discontinuing the policy of releasing Ukrainians from captivity are also explored.

The work analyzes archival documents that provide evidence of the organization and execution of escapes under various detention conditions: from forced labor sites, during transfers, and from permanent detention facilities. Based on this evidence, the author concludes that the harsh moral and living conditions motivated Soviet prisoners to attempt escape. However, the radical and cruel policies implemented by the detention facility administrations induced fear among the prisoners and suppressed their desire to flee German captivity.

Key words: *archival materials, prisoners of war, World War II, captivity, Soviet censorship, camps, Red Army.*

References

Baryshpolets (Loboda) M., 2018. Dovha doroha dodomu: dolia radianskikh viiskovopolonenykh u spohadakh [The Long Road Home: The Fate of Soviet Prisoners of War in Memories]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*. Vyp. 18. Kyiv. 200–224 (in Ukrainian).

Halchak S., 2009. Polityka nimetskoi okupatsiinoi vlady shchodo vykorystannia robochoi syly iz zaharbanukh skhidnykh terytorii u pochatkovyi period viiny [The Policy of the German Occupation Authorities Regarding the Use of Labor from the Conquered Eastern Territories in the Initial Period of the War]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii*. Vinnytsia. № 15. 102–109 (in Ukrainian).

Korol Yu., 2000. Tragediia viiskovopolonenykh na okupovanii terytorii Ukrainy v 1941–1944 rokakh [The Tragedy of Prisoners of War in the Occupied Territory of Ukraine in 1941–1944] In *Bezsmertia. Knyha Pamiati Ukrainy*. Kyiv: Poshukovo-vydavnytche ahentstvo «Knyha Pamiati Ukrainy». Kyiv. 196–211 (in Ukrainian).

Lysenko Ye., 2008. Sotsialne stanovyshe radianskikh viiskovopolonenykh u roky Druhoi svitovoi viiny [The Social Status of Soviet Prisoners of War During the Second World War. In *Viiskovy polon ta internuvannia*.

1939–1956. *Pohliad cherez 60 rokiv*. 2 June 2006, Kyiv, Ukraine. Kyiv: *Parlamentske vydavnytstvo*. Kyiv. 86–96 (in Ukrainian).

Myahkyi M., 2015 *Kontstably viiskovopolonenykh v Ukraini u 1941–1943 rr. (za dokumentamy TsDAVO Ukrainy)* [Concentration Camps for Prisoners of War in Ukraine in 1941–1943 (Based on Documents from TsDAVO of Ukraine)]. *Arkhivy Ukrainy*. № 3. Kyiv. 101–114 (in Ukrainian).

Pastushenko T. 2018. *Radyanski viiskovopoloneni v Ukraini ta natsystskii Nimechchyni* [Soviet Prisoners of War in Ukraine and Nazi Germany], *Geschichtsportal “Die Ukraine und Deutschland im 20. Jahrhundert” Istorychnyi portal “Ukraina i Nimechchyna u 20-mu stolitti”*. [Online]: Available from: <https://www.ukrainianhistoryportal.org/uk/themenmodule/der-zweite-weltkrieg/sowjetische-kriegsgefangene-in-der-ukraine-und-in-deutschland/> [Accessed: 26. 06. 2024] (in Ukrainian).

Pastushenko T. 2019., Kaltenbrunner, M. and Berndl, R. (ed.). *V'iazni z Ukrainy v kontstabori Mauthausen: istoriia ta pam'iat* [Prisoners from Ukraine in the Mauthausen Concentration Camp: History and Memory]. *Feniks*. Kyiv (in Ukrainian).

Poluda V., 2017. *Stanovyshche viiskovopolonenykh u natsystskykh taborakh na terytorii raikhsomisariatu «Ukraina» ta v zoni nimetskoï viiskovoï administratsii (1941–1944 rr.)* [The Situation of Prisoners of War in Nazi Camps on the Territory of the Reich Commissariat «Ukraine» and in the Zone of German Military Administration (1941–1944)]. PhD thesis. *Naukovo-doslidnyi Instytut Ukrainoznavstva* (in Ukrainian).

Potylchak O. V., 1998. *Trudovi resursy radianskikh viiskovopolonenykh ta «ostarbaityeriv» z Ukrainy u natsystskii viiskovii ekonomitsi v roky Druhoi svitovoi viiny* [Labour Resources of Soviet Prisoners of War and «Ostarbeiter» from Ukraine in the Nazi Military Economy During the Second World War]. *TOV «Mizhnarodna finansova aheantsiia»*. Kyiv (in Ukrainian).

Smirnova V., 2019. *Pro stratehii vyzhyvannia ukrainskykh viiskovopolonenykh u roky Druhoi svitovoi viiny (za materialamy fondozbirni Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy u Druhii svitovii viini. Memorialnyi kompleks)* [On the Survival Strategies of Ukrainian Prisoners of War During the Second World War (Based on the Collection of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War. Memorial Complex)], *Viiskovo-istorichnyi merydian*. №2 (24). 52–70. [Online]: Available from: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/22.07.2019/pdf/VIM_24_2018-52-70.pdf [Accessed: 20. 06. 2024] (in Ukrainian).

Hoffman J., 1996. *Stalins Vernichtungskrieg 1941–1945* [Stalin's War of Extermination 1941–1945]. München: *Verlag für Wehrwissenschaften*. [Online]: Available from: <https://archive.org/details/stalinsvernichtu0000hoff/page/4/mode/2up> [Accessed: 22. 06. 2024] (in German).

Kaltenbrunner M., 2016. *Flucht aus dem Todesblock. Der Massenausbruch sowjetischer Offiziere aus dem KZ Mauthausen und die «Mühlviertler hasenjagd»* [Escape from the Death Block. The Mass Escape of Soviet Officers from Mauthausen Concentration Camp and the «Mühlviertler Hare Hunt»]. *Viiskovo-istorichnyi merydian*, № (11). 28–52. [Online]: Available from: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/05.04.2017/pdf/VIM_11_2016_28-52.pdf [Accessed: 21. 06. 2024] (in German).

Otto R., 2019., Keller R. *Sowjetische Kriegsgefangene im System der Konzentrationslager* [Soviet Prisoners of War in the Concentration Camp System]. *New academic press*. Wien. (in German).

Streit C., 2013. *Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945* [No Comrades. The Wehrmacht and the Soviet Prisoners of War 1941–1945]. JHW Dietz. Bonn (in German).